

УДК [94:316.75] (477)“19”

Н. М. Сірук –

кандидат історичних наук, старший викладач

кафедри новітньої історії України

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Особливості суспільно-політичної ситуації в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.)

Роботу виконано на кафедрі новітньої історії України

ВНУ ім. Лесі Українки

На основі вивчення архівних матеріалів та низки праць узагальнювального характеру висвітлюється й аналізується суспільно-політичне життя України першого повоєнного десятиліття.

Ключові слова: ідеологія, постанова, культура, інтелігенція.

Сірук Н. М. Особенности общественно-политической ситуации в Украине (вторая половина 40-х – начало 50-х гг. ХХ в.). На основе изучения архивных материалов и ряда трудов обобщающего характера освещается и анализируется общественно-политическая жизнь в Украине в первое послевоенное десятилетие.

Ключевые слова: идеология, постановление, культура, интеллигенция.

Siruk N. M. Features of Social and Political Situation Are in Ukraine (the Second Half of 40th – Beginning of 50th of XX Century). On the basis of study of the archived materials and row of labours of summarizing character social and political life of Ukraine of the first post-war decade is illuminated and analysed.

Key words: ideology, decision, culture, intelligentsia.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасних умовах значний науковий і пізнавальний інтерес викликають дослідження суспільно-політичного життя в Україні другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. **Актуальність** цієї статті зумовлена потребою об'єктивно відтворити сутність ідеологічного нагляду за всіма сферами життя українців у зазначений період та відродження України, яке відбувалося в умовах тоталітарної системи, залучивши новий документальний матеріал, що з'явився в останні роки.

Аналіз досліджень і публікацій, передусім постанов та рішень ЦК КП(б)У, розкриває деформуючий вплив сталінщини на суспільно-політичне життя України другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Введені у науковий обіг праці узагальнювального характеру та матеріали преси дають змогу об'єктивно оцінювати важливі аспекти цієї проблеми.

Мета та завдання дослідження. Враховуючи недостатню вивченість в історіографії зазначеної проблеми, за мету поставлено комплексно дослідити і відтворити об'єктивну картину суспільно-політичного життя України другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст. на основі аналізу, узагальнення архівних джерел та опублікованих праць, матеріалів періодичної преси.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Суспільно-політичне життя України в післявоєнний період було складним і суперечливим. Відбудова зруйнованого війною господарства проводилася шляхом безжалісної експлуатації робітників, селян-колгоспників та науково-технічної інтелігенції, а також кількомільйонної армії ув'язнених (так званих ворогів народу). На плечі народів Радянського Союзу непомірним тягарем лягали величезні витрати на розбудову військово-промислового комплексу та озброєння, загалом на утримання багатомільйонної армії, карально-репресивних структур [15, 5].

Для відволікання уваги власного народу від болючих проблем і водночас скерування гніву широкого загалу на “підступні дії” міжнародного імперіалізму та внутрішніх ворогів як головних винуватців усіляких негараздів у суспільстві, партійно-державна верхівка й надалі використовувала відомі ще з 30-х років та воєнних часів методи залякування загрозою розв'язання західними країнами, зокрема США, чергової антирадянської війни та розпалювання ненависті до “підступної діяль-

ності внутрішніх ворогів – буржуазних націоналістів, космополітів та сіоністів – усіх агентів міжнародного імперіалізму” [2].

На характері суспільного життя негативно позначився ідеологічний наступ сталінізму. Й. Сталін вважав, що світова війна завдала радянському суспільству серйозної ідеологічної шкоди. Найбільше занепокоєння викликало те, що мільйони радянських людей, які жили на окупованих територіях та працювали на примусових роботах в Німеччині, зазнали впливу західного способу життя. Оскільки ж саме Україна найбільше “скомпрометувала” себе тим, що її територію захопив ворог, основний ідеологічний контрудар сталінізм завдав українському народові. Україна залишалася складовою частиною унітарної, надцентралізованої держави, керівництво якої прагнуло до уніфікації всіх підконтрольних територій, утворення “братньої сім’ї народів”.

Після війни в СРСР зберігалася жорстка централізація управління. Кожен крок місцевої влади узгоджувався з Москвою, на все потрібно було просити дозволу центру. Політика тоталітарного насильства над життям та діяльністю людей вимагала від партійно-державних кадрів певних якостей, готовності виконати будь-який наказ.

У перші повоєнні роки з інших союзних республік, а особливо з Росії, в Україну було відряджено тисячі керівних працівників, які заміняли звільнені з роботи місцеві кадри. КП(б)У, як і раніше, не мала жодної самостійності і у своїй політиці керувалася вказівками з центру [16, 7]. В Україні, як і в інших республіках, відбувалося зрощення більшовицької партії та державної влади, завдяки чому було створено своєрідний симбіоз партії-держави. Основною вадою тоталітарної партії була її повна залежність від волі верхівки, власне від однієї особи.

Формально проголошуючи гасла рівноправності націй, непорушної дружби народів, “вождь” спрямовував відповідним чином масово-політичну роботу компартійних організацій. У СРСР було розгорнуто шалену ідеологічну боротьбу проти всього національного, режим ігнорував специфіку розвитку різних націй, етнічних груп. Щонайменший прояв етнічного патріотизму, зокрема в Україні, розглядався як націоналізм [8, 91].

У перші післявоєнні роки реорганізовувалися органи управління – кількість відомств і надалі збільшувалася, розростався управлінський апарат, особливо місцевого значення й підпорядкування. У березні 1946 р. Раднарком УРСР перетворено на Раду Міністрів УРСР, уряду республіки підпорядковано низку республіканських міністерств, хоча всі ключові галузі господарства та суспільного життя залишалися під повним контролем союзного центру.

Уже в травні 1947 р. схвалено постанову ЦК КП(б)У “Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології”. Ідеологічні заходи негайно підкріплювалися адміністративно-каральними як стосовно членів партії, так і безпартійних. У результаті дій Л. Кагановича в деяких районах із партійних організацій було виключено 80–90 % членів, за вісім місяців 1947 р. в республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів [2, 409].

Сподівання українців на післявоєнну лібералізацію суспільно-політичного життя не справилися. У країні знову почали розгортатися репресії. Органи безпеки здійснювали жорсткий нагляд за населенням, за кожним кроком і словом людини. Усі, хто побував на окупованій території, піддавалися прискіпливій перевірці. Уже в часи “відлиги” багато партійних, радянських і творчих працівників твердили, що роки перебування Л. Кагановича в республіці стали “чорними” для радянської України [12, 19].

Головна увага в цей період приділялася західним землям, її населення влада намагалася форсованими темпами “привести у відповідність” з радянською системою. За умов, коли Наддніпрянщина переживала трагедію голоду 1946–1947 рр. і труднощі відбудови, в західному регіоні УРСР розгорталася насильницька і всеохопна радянська всіх сторін соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя краю, що, у свою чергу, викликала невдоволення широких верств населення.

Завершення військових дій проти нацистських загарбників не принесло сюди давно очікуваного миру і злагоди. Натомість ці землі майже на десять років знову перетворилися на арену запеклої боротьби, але вже з іншим ворогом. Розпочате інтегрування цих територій до складу СРСР викликало запеклу протидію з боку Української повстанської армії (УПА). Війна між радянською владою і національно-визвольною силою стала головним чинником соціально-політичного й культурного розвитку західної частини України протягом зазначеного періоду.

Незважаючи на тотальну комуністичну пропаганду, в західних областях України населення масово підтримувало ОУН й УПА, чинило потужний опір владі. Зіткнення ідеологій перейшло у братовбивчу громадянську війну, що точилася до середини 50-х років. За звинуваченням у сприянні ОУН та УПА органи МДБ депортували у концтабори й на поселення десятки тисяч селянських сімей із західних областей України [8, 91].

Українська повстанська армія стала збройною силою національного підпілля. У 1944 р. вона нараховувала у своїх лавах десятки тисяч вояків, що протистояли сталінському режимові. За деякими даними, загалом через ОУН і УПА пройшло 300 тис. осіб [16, 165]. Немає сумніву, що УПА була досить мобільним і підготовленим з військового погляду формуванням. Переконливим свідченням цього є те, що її запекла збройна боротьба з владою точилася близько десяти років.

У 1945–1946 рр. боротьба УПА з органами НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, військами, винищувальними загонами та групами захисту з місцевих активістів досягла апогею. Великі підрозділи, чисельність яких становила 400–500 осіб, були переформовані в дрібні загоны, що дислокувалися в лісах. Добре озброєні й згуртовані, вони були надзвичайно боєздатними, максимально пристосованими до партизанської війни. У сільській місцевості створено густу мережу підпільних боївок. Слід відзначити, що керівництво Радянського Союзу розглядало західні області УРСР як трамплін для чергового військового наступу на Європу, як надійний тил, а тому перетворювало її у своєрідний “санітарний кордон” [15, 7; 7, 270, 284].

У наступні роки сталінський режим продовжував репресивну політику на західних землях УРСР, жорстоко придушуючи будь-яку непокору цивільного населення. За свідченням Л. Берії, зробленим відразу після смерті Й. Сталіна, протягом 1944–1952 рр. на цих землях було репресовано майже 500 тис. осіб. За цей час у східні регіони депортовано 230 тис. західних українців [16, 166; 14, 97], які становили одну з найбільших національних груп серед в’язнів ГУЛАГу.

Однією з трагічних сторінок української післявоєнної історії стала спроба режиму викреслити релігію, церкву з духовного життя народу. Велике занепокоєння влади викликали представники усіх релігійних конфесій, проте найбільш організованою силою, яка могла протиставити себе антирелігійній політиці радянської влади, стала Українська греко-католицька церква (УГКЦ), оскільки саме вона була найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом. Московська керівна верхівка вбачала в українських греко-католиках потенційного ворога, який створював ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби в західних областях. Тому радянське керівництво ініціювало “саморозпуск” УГКЦ, а фактично розгорнуло наступ на церкву, розпочало її ліквідацію. З метою послаблення церкви, ізоляції від віруючих її провідних пастирів було заарештовано митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будку, М. Чарнецького, Г. Хомишина, І. Лятишевського, Й. Коциловського, Г. Лакоту та інших [15, 6; 6, 50–51].

Відродження культурного життя у повоєнні роки проходило з великими труднощами. За умов, коли першочергове значення відводилося відбудові важкої промисловості, відновленню транспорту, на інші сфери життя, насамперед соціальну, не вистачало коштів. Тому не дивно, що культурне будівництво фінансувалося за так званим залишковим принципом. Установи культурного профілю, особливо клуби і школи, нерідко споруджувалися методом “народної будови”, оскільки централізованих коштів не вистачало. Варто нагадати, що в роки Другої світової війни, зокрема на її завершальному етапі, радянське керівництво дещо зменшило тиск на українське національно-культурне життя. Внаслідок цього з’явилися літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, про величні постаті української історії – І. Богуна, Б. Хмельницького. Однак після війни, в умовах зростання “культу особи”, політико-ідеологічний контроль сталінського режиму за українською культурою та наукою знову посилювався.

Ще однією обставиною, яка позначилася на духовному житті радянського суспільства після війни, стало перебування мільйонів людей під час західного походу Червоної армії поза межами СРСР, у так званому буржуазному світі. Це знайомство з чужою політико-економічною системою, з іншим способом життя справило значний вплив на свідомість багатьох радянських громадян. Люди побачили життя за межами Союзу таким, яким воно було насправді, а не у змалюванні партійної пропаганди. Влада мусила шукати ідейну протидію такому “ворожому” впливові.

Стратегічний курс партійно-державного управління всіма сферами життя в країні у перші післявоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності,

нетерпимості до інакомислення, заперечення плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насильства проти неї [13, 65]. Й. Сталін і керівна верхівка відреагували посиленням тиску на різні верстви населення, на літературу, мистецтво, науку, всі сфери духовного життя. Влада розгорнула масштабні ідеологічні кампанії, придушуючи будь-які спроби непослуху, відступу від установлених канонів.

В умовах радянської партократичної держави керівництво суспільними процесами зосереджувалося в апараті ЦК ВКП(б) та секретаріаті Й. Сталіна. Усі принципи питання культурної політики вирішувалися у відповідних відділах ЦК ВКП(б), зокрема пропаганди й агітації, науки і вузів та ін. Будь-яка зміна в цій політиці обов'язково починалася з постанови ЦК партії, потім дублювалася та деталізувалася урядовими рішеннями на союзному й республіканському рівнях, а її здійснення суворо контролювала ієрархія республіканських ЦК та місцевих партійних органів.

Інакше кажучи, у післявоєнний період українська радянська культура залишалася під жорстким контролем тоталітарної системи. У СРСР національні культури союзних республік, за винятком російської культури, перебували під постійною загрозою звинувачень у “буржуазному націоналізмі”. Українська культура й наука відчували таку загрозу особливо гостро, оскільки за кількістю населення і своїм господарським значенням УРСР займала одне з ключових місць у Союзі РСР.

У зв'язку з цим центральна влада приділяла пильну увагу питанням керівництва ідеологічною роботою в Україні, в тому числі у середовищі творчої і наукової інтелігенції. При цьому першочергове значення відводилося проведенню ідеологічних заходів у західних областях УРСР, де суспільна свідомість населення ще не відповідала радянським стандартам. Невипадково в повоєнний період у регіон було скеровано тисячі партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників, урядників від культури й науки, покликаних утілювати в життя “сталінську генеральну лінію”.

Лише з 1944 р. до середини 1946 р. в західні області зі східних областей УРСР, з інших республік, передусім Росії, було направлено 66 тис. осіб. Серед них було чимало чиновників, представників бюрократичного апарату, які сліпо виконували партійні директиви і здійснювали “соціалістичні перетворення” – радянізацію цього регіону. Проте серед відряджених у західні області України налічувалося й багато рядових учителів, працівників культури, які, попри неминучу ідеологічну спрямованість, зробили практичний внесок у розвиток освіти та культури краю.

Протягом перших післявоєнних років тривала відбудова зруйнованих війною закладів культури. Відкривалися нові навчальні заклади, культурні установи, в тому числі в селах. Проте сталінське керівництво виявляло постійну недовіру до місцевих кадрів, вважаючи їх політично неблагонадійними. Тому більшість керівних посад у закладах культури і науки в західних областях України займали кадри зі сходу, хоча в багатьох випадках вони не були готові до такої роботи, не знали місцевих умов, здебільшого не володіли українською мовою і т. д. [11, 137–138].

Уже в 1946 р. посилювалися звинувачення на адресу української інтелігенції в політичній неблагонадійності, в “буржуазному націоналізмі”. На початку цього року вийшла постанова ЦК КП(б)У “Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-буржуазними націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР”. Система практичних заходів, визначених у цій постанові, передбачала продовження боротьби з інтелігенцією, спрямованої на встановлення повного контролю влади за культурою і наукою.

Аналізуючи стан української літератури, М. Бажан у 1946 р. писав: “Україна перебувала під тимчасовою окупацією ворога... Отруйлива пропаганда українських націоналістів де-не-де лишила свої сліди. Треба зважити і на те, що в воз'єднаній українській радянській державі тепер перебувають мільйони нових радянських громадян, мешканців західних і Закарпатської областей України, які виховувалися у буржуазному суспільстві, свідомість яких старанно обробляли українські націоналісти” [1].

У культурно-мистецькому та науковому житті дедалі відчутніше відбувалася ідеологічна уніфікація творчості. Здійснено організаційну реінституціалізацію всіх творчо-мистецьких угруповань і їхніх органів у централізовані спілки письменників, художників, композиторів і закріплено основний, а по суті, єдиний метод творчості – метод соціалістичного реалізму. Ще на початку 30-х років ХХ ст. цей метод було визначено як “правдиве, історичне конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку” [4].

Усе, що виходило за рамки “соціалістичного реалізму”, неминуче вступало в конфлікт із політичною системою. Влада знову вдавалася до випробуваного методу тотального контролю над літературно-художнім процесом – до так званого класового підходу та принципу партійності в оцінці діяльності інтелігенції. Головний удар спрямовувався проти інтелігенції, творчий потенціал якої ще був спроможний значно впливати на морально-психологічну ситуацію в країні.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. керівництво більшовицької партії та радянського уряду прийняло десятки постанов, які давали поштовх для цькування, паплюження, морального та фізичного винищення найактивнішої у творчому і громадсько-політичному плані мистецької та наукової еліти. Почалася чергова кампанія ідеологічного тиску, інспірував тодішній головний ідеолог СРСР А. Жданов – секретар ЦК ВКП(б) з ідеології, близький помічник Й. Сталіна. Ця сумнозвісна політика відома в історії під назвою “ждановщина” [5, 56].

У 1946–1948 рр відбулася серія ідеологічних погромів, здійснених А. Ждановим за ініціативою Й. Сталіна. Доповіді А. Жданова, спрямовані на “викриття” різних “перекручень і хиб” у літературі, філософії, музиці, а також відповідні постанови ЦК ВКП(б) негайно дублювалися в Україні. Брутальні розноси А. Жданова в дусі партійно-комуністичної непримиренності та російського націонал-патріотизму були сповнені ненависті до інтелігенції та інтелігентності, прикритої звинуваченнями у “формалізмі” та “відриві від життя”. За офіційним формулюванням, така боротьба скеровувалася проти “безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом”. На практиці вона швидко перетворилася на кампанію насаджування російського шовінізму і викликала черговий погром культури неросійських народів, зокрема української національної культури та науки.

В Україні “ждановщина” набрала форм гострої критики “буржуазного націоналізму”, насамперед в історії та літературі. Партійне керівництво вимагало від українських культурних і наукових діячів дотримання принципів пролетарського інтернаціоналізму, що фактично означало відмову від національних засад творчості. Однією з ключових вимог того часу, що стосувалася української культури, стала вимога “тісніше зливатися з великою російською культурою” [10, 666].

Духовне життя суспільства було поставлене під жорсткий контроль, що заважало розвитку літератури, театру, кіно та мистецтва загалом, які і стали першими об’єктами політико-ідеологічних нападок режиму в останній період сталінщини. Сфера ідеології розглядалася як один з головних “фронтів”, на якому велася боротьба проти “українського буржуазного націоналізму”, за яконайширше висвітлення в художній творчості проблем сучасності, оспівування радянської дійсності. У цей час постійно лунали заклики до розгортання більшовицької критики та самокритики.

У духовній культурі як важливій галузі суспільного буття сталінське керівництво особливу увагу приділяло “зміцненню її ідеологічних основ”. У численних партійних постановах говорилося про підвищення ідейно-політичного рівня літератури, мистецтва і науки. Прояви національної свідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від офіційних стереотипів викликали звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, антирадянщині і призводили до морального терору.

У серпні 1946 р. відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому звучали гострі звинувачення проти великої групи літераторів і науковців. Сам факт звернення до минулого українського народу, відтворення його самотньої сутності вже вважалося проявом буржуазного націоналізму. Для забезпечення “нового курсу” було схвалено ряд партійних постанов, які відображали посилення репресивної політики та політичного контролю тоталітарної держави за культурно-науковою сферою. Усього за період із 1946-го по 1951 рр. було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань [2; 3].

Ці постанови заклали ідеологічні підвалини для наступу на всі групи інтелігенції. Перед духовною розпратою створювалася відповідна атмосфера – сипалися огульні звинувачення, розгорталася публічна критика. Звичними стали упередженість в оцінках діячів науки та культури, вольові рішення, підміна справжньої критики “начальственным” окриком, проявлялися самочинне й некомпетентне адміністративне втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод.

Адміністративно-тоталітарний режим усілякими засобами, аж до різноманітних репресій, утверджував притаманні йому ідеологічні догми, прагнув сформувати відповідну суспільну свідомість,

комуністичний світогляд громадян. Така спрямованість державної політики гальмувала розвиток української культури і завдавала великих втрат інтелектуальному потенціалу нації.

Висновки. Отже, повоєнні роки виявилися завершальним етапом формування в країні сталінського абсолютизму, в тому числі в духовній сфері. Тоталітарний режим продовжив нагнітання напруженості в суспільстві, розгорнув чергові ідеологічні кампанії, переслідування інакодумців, нову хвилю репресій. У результаті радянська культура в різних її проявах опинилася під жорстким контролем партійно-державних органів, а тому її визначальною рисою ставали одноманітність, уніфікованість, показна одноставність. Уся культурна політика влади мала яскраво виражений ідеологічний характер, при якій держава намагалася цілковито підпорядкувати собі всі прояви духовного життя суспільства.

Джерела та література

1. Державний архів Львівської області, ф. П.3, оп. 1, спр. 414.
2. Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва), ф. 17, оп. 125, д. 405.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва), ф. 17, оп. 125, д. 636.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ), ф. 1, оп. 1, спр. 731.
5. Баран В. Історія України 1945–1953 рр. / Баран В. – Л. : [б. в.], 2005. – 184 с.
6. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Баран В. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / Білас І. – К. : Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с. ; Кн. 2. – 688 с.
8. Веселова О. Українське суспільство в 1945–1953 рр. : ідеологізація по-сталінськи / О. Веселова // Іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 88–96.
9. Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) / В. Даниленко // Проблеми історії України. – 2003. – Вип. 7, спец. – С. 483.
10. Енциклопедія Українознавства. – К. : Глобус, 1994. – Т. 2. – 800 с.
11. Ільницький М. Драма без катарсису : сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття / Ільницький М. – Л. : Місіонер, 1999. – 212 с.
12. Кожукало І. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 1940-х – на поч. 50-х рр. / І. Кожукало // Укр. іст. журн. – 1989. – № 2. – С. 14–25.
13. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Марусик Т. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.
14. Новітня історія України (1900–2000) / [А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Дрожжим та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – 719 с.
15. Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. / Ю. Сливка. – Л. : Галицька видавнича спілка, 2005. – 60 с.
16. Україна: друга половина ХХ ст. : нариси історії / [П. Панченко, М. Плющ, М. Шевченко та ін.]. – К. : Либідь, 1997. – 352 с.